

Κλιματική αλλαγή: Οικονομικές και κοινωνικές απειλές και θέματα Διακυβέρνησης

Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας

Τάσος Γιαννίτσης, 20 Μαρτίου 2019

Θα αρχίσω την ομιλία μου με δύο σημεία:

Το πρώτο έχει πολύ προσωπικό χαρακτήρα, κάτι που δεν συνηθίζω να δημοσιοποιώ. Σήμερα θα κάνω μια εξαίρεση. Θα ήθελα να πω, ότι διακατέχομαι από ένα συναίσθημα μεταξύ συγκίνησης και μελαγχολίας για το ότι μιλάω στο χώρο αυτό, ένα μήνα περίπου μετά την απώλεια της αγαπημένης μας Νίκης Γουλανδρή. Η Νίκη Γουλανδρή όπως και ο Άγγελος Γουλανδρής έδωσαν όλη τους την ύπαρξη στη δημιουργία, την εξάπλωση και τη λειτουργία του Μουσείου αυτού, με την προσδοκία, που έγινε πραγματικότητα, να εμψυχήσουν στα παιδιά την αγάπη για τη φύση και το περιβάλλον. Ως ελάχιστη μορφή σεβασμού στο πάθος που είχε μια ολόκληρη ζωή και στην προσφορά της σε όλους μας και στην Ελλάδα, αφιερώνω στη Νίκη Γουλανδρή την ομιλία αυτή.

Ως δεύτερο σημείο, αισθάνομαι την ανάγκη να αναφερθώ σε μια πρόσφατη, πολύ θετική κινητοποίηση, που προσωπικά περίμενα να δω, αλλά δεν ήξερα πότε θα εκδηλωθεί. Την περασμένη Παρασκευή 15/3, σημειώθηκε η πρώτη διαδήλωση Ελλήνων μαθητών ενάντια στην απραξία των κυβερνήσεων στο να σκεφθούν και να υλοποιήσουν πολιτικές σχετικές με την κλιματική αλλαγή. Αυτή έγινε στο πλαίσιο μιας ευρύτερης κινητοποίησης σε πολλές άλλες χώρες, σε αρκετές από τις οποίες είχαν προηγηθεί άλλες παρεμφερείς μεμονωμένες δράσεις σε σχολεία. Οι κινητοποιήσεις αυτές είναι οι πρώτες, που αντιλήφθηκα να γίνονται στη χώρα από μαθητές, και μάλιστα για ένα πρόβλημα που δεν σχετίζεται άμεσα με τις σπουδές τους, είναι γενικότερο, είναι μελλοντικό και δεν είναι απόρροια πολιτικής χειραγώγησης.

Η σημασία του γεγονότος είναι πάντως πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι φαίνεται. Δείχνει ότι έχει αρχίσει μια ευρύτερη συνειδητοποίηση, αλλά και ότι στο θέμα πρέπει να εμπλακούν κοινωνικές δυνάμεις 'από τα κάτω', προκειμένου να ασκήσουν πίεση σε πολιτικούς φορείς και κυβερνήσεις, ώστε η μεγαλύτερη ιστορική απειλή του πλανήτη και του ανθρώπινου πολιτισμού να μην αφεθεί στη πολιτική παθητικότητα, αδράνεια ή αδιαφορία.

Διάβαζα πρόσφατα, ότι ο κίνδυνος της κλιματικής αλλαγής και η αδράνεια πολλών κυβερνήσεων απέναντι στο πρόβλημα έχουν δημιουργήσει μια νέα έννοια, αυτήν της 'οικοκτονίας'. Από πολλούς γίνεται μάχη, ώστε η έννοια αυτή να εγγραφεί στο Καταστατικό Διεθνών Δικαστηρίων. Ταυτόχρονα, σε διάφορες χώρες, στο ίδιο θέμα, ήδη έχουν καταγραφεί προσφυγές από άτομα ή ομάδες που θίγονται, οι οποίες επικαλούνται διατάξεις της Ευρωπαϊκής Συνθήκης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ή άλλες, και, νομίζω, έχουν εκδοθεί και ενδιαφέρουσες δικαστικές αποφάσεις για τα θέματα κλιματικής αλλαγής. Επιπλέον, έχει τεθεί το θέμα του προσδιορισμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, τα οποία θα πρέπει να διέπουν τις πολιτικές για την

αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, όπως π.χ. την περίπτωση βίαιης μετεγκατάστασης ανθρώπων για να δημιουργηθούν μεγάλες νέες υποδομές.

Στη σημερινή φάση, η Πρόεδρος του Μουσείου κα Φαλή Βογιατζάκη, με τη στήριξη των μελών του Δ.Σ. του Μουσείου, έχει προγραμματίσει σειρά ομιλιών, και, κυρίως, μια σειρά από σημαντικές άλλες εκδηλώσεις για την 'Κλιματική Αλλαγή'. Το θέμα συνδέεται με αναρίθμητες πτυχές, που απασχολούν ένα ευρύτατο σύνολο επιστημονικών ειδικοτήτων. Κατά κανόνα, στο προσκήνιο βρίσκονται οι αναφορές για την ίδια την κλιματική αλλαγή: τα φυσικά μεγέθη, τις διάφορες προβλέψεις, τους παράγοντες που επηρεάζουν την κλιματική αλλαγή, τις διεθνείς διασκέψεις και τους στόχους που συμφωνούνται ή όχι, τις δεσμεύσεις ή τις υπεκφυγές των μεγάλων χωρών σε όσα συμφωνούνται. Το ειδικότερο θέμα της ομιλίας μου 'οικονομικές και κοινωνικές απειλές και θέματα πολιτικής' υποδηλώνει την ανάγκη να δούμε τι σημαίνει Διακυβέρνηση (Governance) των οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων που προκαλούνται από όλες αυτές τις φυσικές μεταβολές και πώς μια κοινωνία διαχειρίζεται με αποτελεσματικότητα ένα σημαντικό Δημόσιο Αγαθό: την προστασία της ανθρώπινης ζωής, της βιοποικιλότητας και των ισορροπιών στον πλανήτη, που απειλούνται εξ αιτίας μιας κολοσσιαίας ανευθυνότητας στο παρελθόν και σήμερα.

Το ερώτημα που ενδιαφέρει είναι 'με ποιο τρόπο και με ποιές αλλαγές στο μοντέλο Διακυβέρνησης θα φτάσουμε να εφαρμόσουμε τα αναγκαία μέτρα πολιτικής', που αναφέρονται στις πολλές αναλύσεις, τι κοινωνικοί και πολιτικοί όροι πρέπει να συντρέχουν, τι προβλήματα, και ιδιαίτερα τι εντάσεις μπορεί να προκληθούν και τι κίνδυνοι προκύπτουν δευτερογενώς για τις κοινωνίες μας, όχι δηλ. άμεσα από την κλιματική αλλαγή, αλλά από τις πολιτικές που είναι αναγκαίες για την αντιμετώπιση των κινδύνων της κλιματικής αλλαγής. Έχει σημασία να σημειωθεί, ότι πολλές αναλύσεις οδηγούνται στο συμπέρασμα, ότι η ποιότητα και τα χαρακτηριστικά της Διακυβέρνησης έχουν και μια ευθεία επίδραση στην ίδια την εξέλιξη της κλιματικής αλλαγής.

Πολλές μελέτες έχουν συμπεράνει, ότι η ίδια η ποιότητα της Διακυβέρνησης, των πολιτικών και των θεσμών σε κάθε χώρα συσχετίζονται με χαμηλότερες εκπομπές καυσαερίων διοξειδίου του άνθρακα (Dutt).

Η οικονομική και κοινωνική Διακυβέρνηση περιλαμβάνει αναρίθμητα ζητήματα, ο συνδυασμός των οποίων έχει βαθύτατες, αν και συχνά αβέβαιες ή και άγνωστες ακόμα, επιπτώσεις σε κεντρικές σχέσεις στις κοινωνίες μας. Το πολύπλοκο πρόβλημα γίνεται ακόμα πιο πολύπλοκο, αν συνυπολογίσουμε άλλους γνωστούς μελλοντικούς κινδύνους, όπως η ενέργεια, η γήρανση πληθυσμού, η αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού, η διαθεσιμότητα φυσικών πόρων, οι μεταβολές στους διεθνείς συσχετισμούς δύναμης, οι αποκλίνουσες αξίες μεταξύ ή και στο εσωτερικό κοινωνιών και οι πιθανές επιπτώσεις των πολλών πιθανών συνδυασμών όλων αυτών των παραγόντων στο πολιτικό, κοινωνικό και θεσμικό σκηνικό. Το αν οι επιπτώσεις αυτές θα είναι αρνητικές ή θετικές, σε ποιο χρονικό ορίζοντα θα κλιμακωθούν, σε ποιο βαθμό και για ποιους, αποτελεί συνάρτηση της γεωγραφικής θέσης, του χρόνου και της ειδικότερης περιοχής που εξετάζει κανείς. Μια σύνθεση των πολλών και αντιφατικών ευρημάτων είναι εξαιρετικά δύσκολη. Έχουν γίνει πάνω από 25 προσπάθειες για να εκτιμηθεί η επίπτωση της κλιματικής αλλαγής στη μεγέθυνση (growth), με αποτελέσματα που δεν θα είχε νόημα να αναφερθούν.

Πριν όμως αναφερθώ σε ειδικότερα ζητήματα Διακυβέρνησης, θα ήθελα να κάνω ορισμένες επισημάνσεις, που επηρεάζουν την οπτική αυτή:

- Για πολύ κόσμο η κλιματική αλλαγή είναι κάτι αφηρημένο, απόμακρο και αβέβαιο. Πολλοί νομίζουν ότι δεν πρόκειται να τους επηρεάσει. Πολλοί, επίσης, νομίζουν, ότι είναι ένα ζήτημα που θα αντιμετωπιστεί μόνο μέσα από κάποιες διεθνείς συμφωνίες, τις κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμούς. Άλλοι αμφισβητούν ακόμα και την ίδια την προοπτική της κλιματικής αλλαγής. Ειδικά στην περιοχή μας, εκτιμήσεις δείχνουν, ότι η Ν. Ευρώπη και η ΝΑ. Μεσόγειος θα γνωρίσει αυξήσεις της θερμοκρασίας πάνω από το μέσο παγκόσμιο όρο, με αντίστοιχες επιπτώσεις, αλλά, επιπλέον, ότι η προοπτική αυτή ήδη σήμερα είναι πραγματικότητα.
- Τα ειδικά χαρακτηριστικά της κλιματικής αλλαγής, ο χρόνος και η αλληλουχία εμφάνισής τους, οι πρωτογενείς, οι δευτερογενείς και οι άλλες επιπτώσεις τους και οι τομείς στους οποίους αφορούν, μας οδηγούν στη διαπίστωση, ότι πρώτον, έχουμε να κάνουμε με εξελίξεις που δεν μπορούν να προβλεφθούν με ακρίβεια ή να μετρηθούν ποσοτικά, δεύτερον, υπάρχει μια σημαντική άγνοια γύρω από το θέμα και τρίτον, ότι οι κοινωνικές, ηθικές και πολιτικές διαστάσεις των εξελίξεων είναι εξίσου σημαντικές με τις εξελίξεις των φυσικών μεγεθών.
- Το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής έχει μια ιδιαιτερότητα. Δημιουργεί την αίσθηση, ότι μια κοινωνία, ιδίως μικρών ή μεσαίων διαστάσεων, μπορεί να ξεφύγει από τις ρυθμίσεις που συμφωνούνται, καθώς η συμβολή της στην άνοδο της θερμοκρασίας είναι ελάχιστη. Ωστόσο, θεσμικά, μια τέτοια επιλογή δεν πρόκειται να γίνει δεκτή από τη διεθνή κοινότητα. Επιπλέον, καμιά χώρα δεν μπορεί να ξεφύγει από την ανάγκη να εφαρμόσει πολιτικές για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής. Θεωρητικά, μπορεί, αλλά έτσι θα αυτοκτονεί και θα μεταφέρει, άλλη μια φορά, ένα εξαιρετικά σοβαρό κόστος στις νέες γενιές και στους πολίτες των επόμενων πολλών δεκαετιών, και θα έχει υποθηκεύσει το ίδιο της το μέλλον.

Η ομιλία μου θα επικεντρωθεί, επιλεκτικά, στους παράγοντες που ορίζουν μια αποτελεσματική Διακυβέρνηση. Ειδικότερα, θα αναφερθώ σε τέσσερα σημεία:

- Σε ορισμένες Αρχές Διακυβέρνησης, οι οποίες είναι απολύτως αναγκαίες για την αντιμετώπιση των κινδύνων από την κλιματική αλλαγή, αλλά βρίσκονται σε μεγάλη αντίθεση με τα κυρίαρχα πρότυπα και πρακτικές Διακυβέρνησης.
- Στον κεντρικό ρόλο της πολιτικής σε σχέση με τις τεχνολογικές αλλαγές, τις καινοτομίες, τις επενδύσεις και την επιχειρηματικότητα και τη σημασία τους για τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής.
- Στα κοινωνικά και ηθικά ζητήματα που εγείρει η αντιμετώπιση των κινδύνων της κλιματικής αλλαγής, όπως ανισότητα, φτώχεια, υπευθυνότητα για τη βιοποικιλότητα, τη σχέση μεταξύ σημερινών και επόμενων γενεών. Η καρδιά της ηθικής διάστασης του προβλήματος που αντιμετωπίζουμε, είναι αν και πόσο οι σημερινές γενιές πρέπει να έχουν ευθύνη στο να αναλάβουν δράσεις για τη συγκράτηση της υπερθέρμανσης και τον περιορισμό των επιπτώσεων για τις επόμενες γενεές, για άλλες κοινωνίες, για την

βιοποικιλότητα, και, γενικά, για τους μακροχρόνιους όρους ζωής στον πλανήτη.

- Ορισμένες πολιτικές προϋποθέσεις σχετικά με τις δικές μας πολιτικές για την κλιματική αλλαγή, σε συνθήκες πολλαπλών και πολύμορφων ανατροπών.

Από όσα ανέφερα, είναι εμφανές, ότι θα αποφύγω να αναφερθώ στις επιδράσεις της κλιματικής αλλαγής τόσο σε φυσικά μεγέθη, όπως θερμοκρασίες, άνοδος υδάτων, επιδημίες, πυρκαγιές, θαλάσσιες ροές, όσο και σε οικονομικές δραστηριότητες, όπως στον αγροτικό τομέα, στις υπηρεσίες, στην ενέργεια, στη μεταποίηση, για τα οποία, άλλωστε, δεν θεωρώ τον εαυτό μου ειδικό. Θα σημειώσω μόνο, ότι οι προβλέψεις για την άνοδο της θερμοκρασίας και τις επιπτώσεις της είναι πλέον πολύ απαισιόδοξες, ενώ διαπιστώνεται, ότι αυτές εμφανίζονται πολύ νωρίτερα από ό,τι είχε εκτιμηθεί πριν λίγα χρόνια.

Ο Jarred Diamond στο βιβλίο του 'Collapse-How societies choose to fail or succeed' (Κατάρρευση. Πώς οι κοινωνίες επιλέγουν να αποτύχουν ή να επιτύχουν), όπως και άλλοι αναλυτές, ανέδειξε πολλές περιπτώσεις κοινωνιών, που στη μακρά διάρκεια της ιστορίας οδηγήθηκαν κυριολεκτικώς σε κατάρρευση, είτε γιατί δεν είδαν έγκαιρα, είτε γιατί αδιαφόρησαν, είτε γιατί απέτυχαν να διασφαλίσουν τη βιωσιμότητά τους και να αντιμετωπίσουν τα σοβαρά ρίσκα που βρίσκονταν μπροστά τους ή τις αρνητικές εξελίξεις, που σε κάποια φάση της ιστορίας τους έπληξαν. Όλες αυτές οι περιπτώσεις όμως ήσαν γεωγραφικά περιορισμένες. Σήμερα, είμαστε αντιμέτωποι με κινδύνους που αφορούν το σύνολο του πλανήτη. Έτσι, τα ερωτήματα παραμένουν: σε ποιο βαθμό θα κλονιστεί ο πλανήτης, ποιοι θα επηρεαστούν αρνητικά περισσότερο και ποιοι λιγότερο, ποιοι θα διακρίνουν έγκαιρα νέες ευκαιρίες, και αν κάθε ένα από τα αποτελέσματα αυτά θα μπορούσε να αποτραπεί και σε ποιο βαθμό .

Η κλιματική αλλαγή έχει οδηγήσει και σε νέες διακρίσεις. Σήμερα, γίνεται λόγος για μια νέα γεωλογική εποχή, την Ανθρωπόκαινο, η αρχή της οποίας τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα και χαρακτηρίζεται από τις πολύ έντονες αλλαγές που επιφέρει στην πλανήτη η ίδια η ανθρώπινη δραστηριότητα. Η Ανθρωπόκαινος σηματοδοτεί το τέλος της Ολοκαίνου εποχής, στην οποία ζούσαμε, η έναρξη της οποίας τοποθετείται πριν περίπου 11.700 χρόνια, στο τέλος της Εποχής των Παγετώνων. Άλλες προσεγγίσεις κάνουν λόγο και για την Καπιταλόκαινο Εποχή (Capitalocene), με την έννοια ότι η Κλιματική Αλλαγή θα σημάνει την καταστροφή του καπιταλιστικού συστήματος, στην περίοδο του οποίου προκλήθηκαν οι καταστροφικές επιδράσεις στο κλίμα.

Χρησιμοποίησα τον όρο 'κίνδυνοι από την κλιματική αλλαγή'. Στην ουσία, πρόκειται για έναν ευφημισμό, ένα από τα μεγάλα συμβατικά ψέματα με τα οποία μας αρέσει να ζούμε, που συγκαλύπτει το γεγονός, ότι μιλάμε για έναν κίνδυνο που δεν είναι εξωγενής, ούτε έχει προκύψει τυχαία από το πουθενά. Αντίθετα, αποτελεί κίνδυνο, που εμείς οι ίδιοι, το ανθρώπινο γένος, συλλογικά, όχι όμως και στην ολότητά του, έχουμε δημιουργήσει και πρέπει πλέον να αντιμετωπίσουμε.

Από οικονομική οπτική, το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής σχετίζεται με την ευημερία και το βιοτικό επίπεδο που οικοδόμησαν οι ανθρώπινες κοινωνίες από τη

βιομηχανική επανάσταση και μετά, μέσα στις οποίες περιλαμβανόμαστε και εμείς, μεταθέτοντας ένα τμήμα του κόστους της ευημερίας αυτής στις επόμενες γενεές, στο μέλλον. Πλέον, το μέλλον είναι παρόν ή πλησιάζει πολύ και το κόστος παίρνει σάρκα και οστά. Στην ιστορία, η μετατόπιση του κόστους της ευημερίας πολλών γενεών στο μέλλον, δεν αποτυπώνεται μόνο στο θέμα της κλιματικής αλλαγής. Υπάρχουν πολλά αντίστοιχα φαινόμενα, με πολύ σοβαρές επιπτώσεις, αν και με πολύ μικρότερη σημασία από την κλιματική αλλαγή. Να θυμίσω την επίτευξη ανάπτυξης μέσω δανείων και υπερχρέωσης των νέων γενεών, που οδηγεί σε κρίσεις, όπως τις ζήσαμε ή τον εκτροχιασμό του ασφαλιστικού συστήματος σε όφελος όσων επωφελήθηκαν πριν τον εκτροχιασμό του ή επωφελούνται ακόμα και σήμερα.

Στη συνέχεια, θα εστιάσω σε έξι σημεία:

- Στις αρχές Διακυβέρνησης που είναι αναγκαίο να αλλάξουν,
- Σε θέματα ανισότητας που συνδέονται με την κλιματική αλλαγή,
- Στον κεντρικό ρόλο των τεχνολογικών μεταβολών και των τεχνολογικών ικανοτήτων κάθε κοινωνίας,
- Στις μαζικές μεταναστευτικές ροές που προβλέπονται,
- Στο ρόλο και τις αδυναμίες της πολιτικής Διακυβέρνησης στην Ελλάδα, και σε
- Κάποιες συμπερασματικές σκέψεις.

1. Μια βαθύτατη μεταβολή των Αρχών Διακυβέρνησης

Η κλιματική αλλαγή αποτελεί μια εξέλιξη που απαιτεί τις πιο μεγάλες και διεθνείς συλλογικές παρεμβάσεις που γνωρίσαμε στην ιστορία. Διαπιστώνουμε, ότι συστημικές αλλαγές, που εξελίχθηκαν σε βάθος ενός ή δύο αιώνων, αφέθηκαν να πάρουν απειλητικές διαστάσεις για τον πλανήτη και αρχίζουν να αντιμετωπίζονται δειλά-δειλά με πολιτικές οι οποίες συχνά δεν εφαρμόζονται, δεν έχουν βάθος, αλλάζουν ανά εξάμηνο ή διατυπώνονται μόνο ως άλλοθι. Ωστόσο, η εικόνα είναι διαφοροποιημένη. Υπάρχουν χώρες και κυβερνήσεις που λειτουργούν με αποφασιστικότητα στο πεδίο αυτό. Η Ε.Ε., και ιδιαίτερα οι σκανδιναβικές χώρες, ανήκουν στην κατηγορία αυτή.

Η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής απαιτεί θεμελιακές αλλαγές στο ίδιο το υπόδειγμα της Διακυβέρνησης, με την έννοια, ότι αν δεν μεταβληθούν ριζικά ο τρόπος λήψης αποφάσεων, ο χρονικός ορίζοντας της πολιτικής, και άλλα χαρακτηριστικά που κυριαρχούν στις εμπεδωμένες μορφές Διακυβέρνησης, τα προβλήματα θα επιδεινώνονται. Ένα διαφορετικό υπόδειγμα Διακυβέρνησης και πολιτικής διαχείρισης συνδέεται με τέσσερις πρωτόγνωρες παραμέτρους:

- Για πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού, γνωρίζουμε ότι σε ορατό μέλλον θα είμαστε αντιμέτωποι με ένα παγκόσμιο πρόβλημα μοναδικών διαστάσεων. Εξαιρετικές συνθήκες απαιτούν εξαιρετικές και συντονισμένες νοητικές και πρακτικές ικανότητες προσαρμογής, όπως και την αναγνώριση, ότι στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής, ο όρος 'business as usual' δεν ισχύει.

- Οι εκτιμήσεις για τις επιπτώσεις σε όρους οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και γεωπολιτικούς, εμπεριέχουν εξαιρετικά στοιχεία αβεβαιότητας, όχι μόνο σε μακροπρόθεσμο, αλλά ακόμα και σε μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα. Γνωρίζουμε, ότι οι ανατροπές που θα προκύψουν, θα είναι πολύ σημαντικές και πρωτόγνωρες. Γνωρίζουμε, ότι αυτό το 'πρωτόγνωρο' μπορεί να ξεπερνά κάθε δυνατότητα αντίληψής μας μέχρι να φτάσουμε στο χρονικό σημείο όπου θα το αντιληφθούμε, και ότι πρέπει να πάρουμε αποφάσεις με υψηλά ρίσκα και κόστος, για να αποτρέψουμε καταστροφικές εξελίξεις. Διαφορετικά, το κόστος θα είναι πολύ υψηλότερο και μη αναστρέψιμο.

Με αυτά τα δεδομένα, πρέπει να παρθούν αποφάσεις κάτω από ισχυρές αβεβαιότητες, που αφορούν πολλές και ταυτόχρονες εξελίξεις στη διάρκεια επόμενων δεκαετιών. Οι αβεβαιότητες αφορούν και την επίδραση των μέτρων που θα ληφθούν στο χρόνο που μεσολαβεί μέχρι τότε, τις τεχνολογικές εξελίξεις που θα μεσολαβήσουν, το τι θα πράξουν οι άλλες χώρες και πώς αυτό θα επηρεάσει τον πλανήτη. Η παρουσία όλων αυτών των αβεβαιοτήτων προφανώς δεν μπορεί να σημαίνει απραξία μέχρις ότου υπάρξει βεβαιότητα, γιατί τότε θα υπάρχει και μια άλλη βεβαιότητα: ότι οι αρνητικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής θα έχουν γίνει πραγματικότητα.

Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές, η Διακυβέρνηση της κλιματικής αλλαγής, σε εθνικό επίπεδο, προϋποθέτει σημαντικές ανατροπές στα γνωστά πρότυπα Διακυβέρνησης που έχουν κυριαρχήσει μέχρι τώρα. Ειδικότερα:

- Το στοιχείο του βραχυπροθεσμισμού (short-terminism), που κυριαρχεί έντονα τόσο στη λειτουργία των Αγορών, όσο και της Διακυβέρνησης, και, σε μεγάλο βαθμό, και στις ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, έπαιξε και παίζει αρνητικό ρόλο και στο πεδίο του Δημόσιου τομέα. Η μακρά χρονική διάσταση της κλιματικής αλλαγής κάνει αναγκαία την προσθήκη της διάστασης του μακρού χρόνου και μιας δια-γενεακής θεώρησης στην άσκηση της πολιτικής. Η μακροχρόνια διάσταση της πολιτικής, δηλαδή τι κάνουμε σήμερα σε σχέση με 5, 25 ή 40 αργότερα, βρίσκεται σε αντίθεση με εμπεδωμένα και ιδιοτελή πολιτικά, κομματικά και ιδεολογικά στερεότυπα. Μια τέτοια θεμελιακή αλλαγή θα ήταν πολύ σημαντική για κοινωνίες στις οποίες η άσκηση της πολιτικής στηρίζεται σε πολύ βραχυπρόθεσμες πολιτικές εκτιμήσεις και στις οποίες η πολιτική συνολικότερα, και όχι απλώς η πολιτική για την κλιματική αλλαγή, είναι προσανατολισμένη στον τετραετή ή σε μικρότερο εκλογικό κύκλο.
- Η ένταξη της διάστασης της κλιματικής αλλαγής στην πολιτική θα σήμαινε ένα τεράστιο ποιοτικό άλμα. Μια τέτοια αλλαγή αφορά το παραγωγικό σύστημα, το εκπαιδευτικό σύστημα, πολλές κοινωνικές αξίες και αντιλήψεις, το μοντέλο κατανάλωσης, παραγωγής και επενδύσεων, πρακτικά θέματα όπως η αυθαίρετη δόμηση, τα σκουπίδια, η ρύπανση, τα νερά, τα αγροτικά χημικά και το υπέδαφος, πρακτικές της αυτοδιοίκησης σε θέματα περιβάλλοντος, αλλά και τις σχέσεις μιας κοινωνίας με την παγκοσμιοποίηση ή με άλλες χώρες της περιοχής. Στην ουσία, η διάσταση της κλιματικής αλλαγής δεν είναι μια ακόμα πολιτική που καλείται να

προσθεθεί σε άλλες, όπως στην εκπαιδευτική, τη βιομηχανική, τη χωροταξική, την ενεργειακή πολιτική κλπ. Είναι μια οριζόντια διάσταση, που η ίδια η υφή της την κάνει να εμπεριέχεται ταυτόχρονα σε πάρα πολλές μορφές πολιτικής.

- Η διαχείριση της κλιματικής αλλαγής απαιτεί προσπάθειες επίλυσης σε επίπεδο γενικής και όχι μερικής ισορροπίας. Θα σημειώνονται συνεχώς αναρίθμητες μικρότερες ή μεγαλύτερες επιπτώσεις σε πολλούς τομείς, στη χώρα, σε γειτονικές χώρες και σε διεθνή κλίμακα. Αυτό σημαίνει, ότι η συνολική ισορροπία θα έχει πολλές απρόβλεπτες διαστάσεις, δεν θα είναι σταθερή, και κάθε κρίκος της θα επηρεάζεται και θα αλλάζει συνεχώς, κάτω από την επίδραση πολλών συνεχών μεταβολών σε άλλους τομείς. Συνεπώς, πρέπει να δει κανείς τη συνολική απάντηση και το συνολικό αποτέλεσμα, να μην περιορίζεται σε μεμονωμένα ζητήματα, και να μην αγνοεί τις παράλληλες επιπτώσεις σε πολλά συνδεδεμένα μεταξύ τους πεδία.
- Οι πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις για ζητήματα κλιματικής αλλαγής έχουν ένα διαφορετικό γνώρισμα απ' ό,τι οι τυπικές κοινωνικές συγκρούσεις που γνωρίζουμε. Δεν θα αφορούν μόνο στην κατανομή του βάρους της προσαρμογής στο εσωτερικό μιας κοινωνίας στο χρόνο που θα συντελούνται. Θα αφορούν και στο τίμημα που πρέπει να καταβληθεί από την κοινωνία προς όφελος ή μάλλον για την αποτροπή καταστροφικών εξελίξεων για επόμενες γενεές και για να περισωθεί η ζωή στον κόσμο μας όπως περίπου την γνωρίζουμε.

Τα στοιχεία αυτά, συνολικά, αποτελούν μια σημαντική νέα διάσταση για το πολιτικό και αξιακό σύστημα των κοινωνιών μας και βλέπουμε, πώς για το λόγο αυτό, έχουν σοβαρές δυσκολίες να γίνουν αποδεκτά, έστω και μερικώς.

2. Θέματα ανισότητας

Πολλές μελέτες καταλήγουν στη διαπίστωση, ότι οι επιπτώσεις και η κατανομή του κόστους και των οφελών στο χρόνο και μεταξύ χωρών, τομέων παραγωγής, εισοδηματικών ομάδων και φορέων θα είναι σημαντικά ασύμμετρα (Goulder, p.1, Froehlich etc, p.10). Γενικά, οι ανισότητες στο εθνικό επίπεδο αναμένεται να αυξηθούν αισθητά, ενώ η μείωση των ανισοτήτων μεταξύ χωρών, η οποία επιτεύχθηκε για πρώτη φορά μετά την Αναγέννηση και χαρακτηρίζει την τελευταία δεκαετία, είναι πιθανό να αρχίσει να ανατρέπεται.

Από πολλές αναλύσεις, το συμπέρασμα είναι ίδιο: Στις επόμενες δεκαετίες, η δυναμική της κλιματικής αλλαγής και χαμηλοί, στάσιμοι ή και αρνητικοί ρυθμοί μεγέθυνσης σε πολλές χώρες θα δημιουργήσουν συνθήκες ανισότητας και συνεχούς κρίσης τόσο στο εσωτερικό, όσο και μεταξύ των χωρών, με δευτερογενείς αρνητικές επιπτώσεις στη μεγέθυνση και τις κοινωνικές συνθήκες σε πολλές χώρες.

Εκτιμήσεις δείχνουν, ότι αυξήσεις της θερμοκρασίας θα πλήξουν περισσότερο τις φτωχότερες χώρες. Οι λόγοι σχετίζονται με το γεγονός, ότι οι οικονομικά πιο πλούσιες χώρες έχουν πολύ περισσότερα μέσα για να αντιμετωπίσουν προληπτικά ή εκ των υστέρων τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Ακόμα όμως και στις πιο

πλούσιες χώρες, οι ισχυρότερες αρνητικές επιδράσεις θα επηρεάσουν τα πιο μειονεκτικά τμήματα πληθυσμού, τα τμήματα με χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό κεφάλαιο, μειονότητες, πληθυσμούς που ζουν σε φτωχές περιφέρειες ή σε αστικούς θύλακες, τα παιδιά και διαφορετικού χρώματος άτομα. Στην ουσία, σε διεθνές, αλλά και σε εθνικό επίπεδο τις αρνητικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής θα υποστούν οι ομάδες εκείνες που συνέβαλαν λιγότερο στην επιδείνωσή της. Η συζήτηση για τα θέματα αυτά έχει αναδείξει και την έννοια της 'κλιματικής δικαιοσύνης', όμως, στην πράξη, αυτό δεν αναμένεται να επηρεάσει ιδιαίτερα τις εξελίξεις. Επισημαίνονται τρεις τουλάχιστον λόγοι, για τους οποίους οι φτωχότερες χώρες είναι περισσότερο εκτεθειμένες στην κλιματική αλλαγή και θα πληγούν εντονότερα:

- Έχουν μεγαλύτερο αγροτικό τομέα και υδάτινες πηγές. Αντίθετα, η μεταποίηση και οι υπηρεσίες στις οποίες επικεντρώνονται οι πιο πλούσιες χώρες δεν επηρεάζονται τόσο έντονα από τα κλιματικά φαινόμενα όσο ο αγροτικός τομέας.
- Βρίσκονται, κατά βάση, σε πιο θερμές περιοχές, και
- Έχουν περιορισμένη προσαρμοστική ικανότητα, καθώς αυτή εξαρτάται από την γνωστική και χρηματοδοτική ικανότητα πρόσβασής τους σε σύγχρονες τεχνολογίες και τη δημιουργία μιας ικανοποιητικής θεσμικής βάσης, σταθερών κανόνων λειτουργίας και αποτελεσματικών μορφών Διακυβέρνησης.

Από μια άλλη οπτική, η ανάπτυξη των εναλλακτικών ήπιων μορφών ενέργειας είναι πιθανότατο να περιορίσει σημαντικά την εξάρτηση των φτωχών χωρών από τις εισαγωγές πετρελαίου και φυσικού αερίου, και από τις εκροές πόρων που αυτές συνεπάγονται σήμερα. Στην περίπτωση αυτή, θα προέκυπτε μια πολύ θετική αναπτυξιακή επίδραση, που θα περιόριζε, αντί να αυξήσει τις διακρατικές ανισότητες.

Η όξυνση των εσωτερικών ανισοτήτων θα δημιουργεί κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις. Μια εικόνα του προβλήματος έχουμε από τις πρόσφατες κινητοποιήσεις στη Γαλλία, 'τα κίτρινα γιλέκα'. Η επιβολή νέων φόρων σε ρυπογόνα προϊόντα φαίνεται να επηρέασε δυσανάλογα ορισμένα κοινωνικά στρώματα, η αντίδραση των οποίων ακύρωσε τα μέτρα αυτά. Ένα τέτοιο σκηνικό δείχνει, ότι οι πολύ πιο ισχυρές πολιτικές παρεμβάσεις που είναι αναγκαίες, θα αντιμετωπίζουν ισχυρές αντιδράσεις και πρέπει να σταθμίζονται, λαμβάνοντας υπ' όψη μια συνολικότερη οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα των κοινωνικών τμημάτων που καλούνται να συμμετάσχουν στο κόστος της προσαρμογής. Διαφορετικά, μια χώρα θα κλυδωνίζεται κοινωνικά και πολιτικά, με αποτέλεσμα να καθυστερεί όχι μόνο στην αντιμετώπιση των πολύ σημαντικών επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, αλλά και στην αναπτυξιακή διαδικασία της γενικότερα.

3. Ο κεντρικός ρόλος των τεχνολογικών μεταβολών και των τεχνολογικών ικανοτήτων

Στη φάση που ακολουθεί, οι κοινωνίες θα πιέζονται να αναπτύξουν κατάλληλες τεχνολογίες για την αντιμετώπιση των νέων παγκόσμιων κινδύνων (κλιματική

αλλαγή, ενέργεια, περιβαλλοντικά, τεχνητή νοημοσύνη κ.α.), οι οποίες θα προστίθενται συνεχώς στην παγκόσμια πολιτική ατζέντα.

Η κλιματική αλλαγή αναμένεται να έχει σοβαρές επιπτώσεις σε θέματα τεχνολογικής εξέλιξης, επιταχύνοντας τη βασική και εφαρμοσμένη έρευνα. Η ιστορία της τεχνολογίας δείχνει, ότι σε εποχές νέων και σημαντικών πιέσεων και κινδύνων υποκινούνται νέες τεχνολογικές αλλαγές, ικανές να επιλύσουν προβλήματα που αναφύονται και να αμβλύνουν πιθανές αρνητικές επιπτώσεις για την κοινωνία. Οι κοινωνίες θα πιέζονται να αναπτύξουν κατάλληλες τεχνολογίες για την αντιμετώπιση των νέων παγκόσμιων κινδύνων (κλιματική αλλαγή, ενέργεια, περιβαλλοντικά, τεχνητή νοημοσύνη κ.α.). Κάτω από την πίεση της πραγματικότητας, η ανάγκη για εξοικονόμηση ενεργειακών πόρων και κόστους, γενικότερα, για μείωση του CO₂, η ανάγκη δημιουργίας νέων διαδικασιών παραγωγής και νέου τύπου υποδομών, θα υποκινήσει έναν έντονο τεχνολογικό ανταγωνισμό. Η τάση αυτή είναι ήδη ορατή σε περισσότερες περιπτώσεις, όπως π.χ. στις μετατοπίσεις προς το σχιστολιθικό φυσικό αέριο και πετρέλαιο, προς καθαρές τεχνολογίες και νέα υλικά.

Σε έναν τέτοιο μετασχηματισμό, προγενέστερες δομές παραγωγής και ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων θα αλλάζουν συνεχώς. Χώρες και επιχειρήσεις σε οποιοδήποτε σημείο της τεχνολογικής πυραμίδας θα βρίσκονται αντιμέτωπες με νέες ευκαιρίες να προχωρήσουν σε νέα παραγωγικά πεδία, όπου ακόμα δεν έχουν εμπειρωθεί ισχυρά συμφέροντα, που να εμποδίζουν την είσοδο νέων παικτών. Όποιοι αντιλαμβάνονται έγκαιρα τα νέα δεδομένα θα μετατοπίζονται σε καλύτερη θέση, και το αντίστροφο. Για μικρότερες οικονομίες, η πολιτική διαχείριση των επιπτώσεων μιας τέτοιας τεχνολογικής κινητικότητας θα αποτελεί μια όλο και πιο ισχυρή πρόκληση. Τότε, θα κάνει σημαντική διαφορά, αν μια χώρα θα είναι ικανή να συμμετέχει στις εξελίξεις ή αν απλώς θα κάνει παθητική εισαγωγή και χρήση των τεχνολογιών που δημιουργούνται σε άλλες χώρες.

Η προοπτική μιας τέτοιας τεχνολογικής κινητικότητας κάνει ιδιαίτερα σημαντική τη δημιουργία δομών Διακυβέρνησης η οποία θα διαχειριστεί αυτό το σύνθετο πλέγμα μετασχηματισμών. Η ταχύτητα με την οποία νέες τεχνολογίες μπορεί να επηρεάσουν την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής και την ανάπτυξη σημαίνει, ότι αντίστοιχα, η ταχύτητα και η αποτελεσματικότητα ανταπόκρισης της πολιτικής είναι κρίσιμη για το μέλλον μιας κοινωνίας.

Η δυναμική αυτή των τεχνολογικών μεταβολών οδηγεί στην ανάγκη διεύρυνσης της συμβατικής οικονομικής λογικής. Πώς μπορούν να υπολογιστούν μελλοντικά οφέλη και κόστη από εναλλακτικές ενεργειακές τεχνολογίες που είναι αναγκαίες; Πώς θα συγκριθούν τα οφέλη και το κόστος που χωρίζουν μια ενεργητική πολιτική από μια πολιτική της απραξίας; Στο νέο τοπίο, όπως πάντα, η αναζήτηση και προώθηση μιας τεχνολογίας αντιμετωπίζει κινδύνους και κόστος αποτυχίας. Όμως, και η απραξία έχει κινδύνους και κόστος. Το κόστος από την απραξία ή την καθυστέρηση στην προώθηση σημαντικών τεχνολογιών μπορεί να είναι μεγαλύτερο σε όρους ανάπτυξης, απασχόλησης, ανταγωνιστικότητας, θέσης στην αγορά, και περιβαλλοντικής υποβάθμισης, οδηγώντας σε αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις.

Το όλο ζήτημα δεν είναι τεχνολογικό ή δεν είναι μόνο τεχνολογικό. Άλλωστε και σήμερα ακόμα, τεχνολογικές λύσεις σε σοβαρά προβλήματα είναι εφικτές, είτε με χαμηλό, είτε, ακόμα, και με μεγάλο κόστος. Όπως σε όλες τις φάσεις μεγάλων τεχνολογικών αλλαγών, αναφύονται προβλήματα που σχετίζονται με τους ακόλουθους παράγοντες:

- Η ταχύτερη εξέλιξη των τεχνολογιών προκαλεί την απαξίωση των εκάστοτε υφιστάμενων τεχνολογιών, στις οποίες επιχειρήσεις, μεγάλοι ή μικροί μέτοχοι ή και το Δημόσιο έχουν επενδύσει πολύ σοβαρά ποσά και τράπεζες έχουν χορηγήσει μεγάλα δάνεια. Συσχετισμοί συμφερόντων οι οποίοι συνδέονται με τις επενδύσεις αυτές δημιουργούν πολύ ισχυρές αντιδράσεις απέναντι σε νέες 'καθαρές' τεχνολογίες, η υιοθέτηση των οποίων είναι αναγκαία, αλλά συνεπάγεται σοβαρές ζημιές για όσους σχετίζονται με τις προηγούμενες.
Νέες τεχνολογίες σημαίνουν και νέες εξειδικεύσεις, νέα επαγγέλματα, επένδυση σε νέες γνώσεις, διαφορετικές απαιτήσεις λειτουργίας από τους εργαζόμενους σε αυτές, διαφορετικές σχέσεις εργασίας, αμοιβές, αλλαγή συνηθειών. Τέτοιου είδους ανατροπές, κατά κανόνα, συναντούν αντιδράσεις, η υπέρβαση των οποίων συχνά οδηγεί και σε πολιτικές εντάσεις και ανατροπές, ενώ απαιτεί και πολιτικούς χειρισμούς για το πώς θα καλυφθούν τα προβλήματα όσων θίγονται αρνητικά. Θυμίζω τις αντιδράσεις και δυσκολίες απομάκρυνσης της παραγωγής ενέργειας από το λιγνίτη στη χώρα μας και από το κάρβουνο ή την πυρηνική ενέργεια σε πολλές άλλες χώρες. Ή τις καθυστερήσεις και εντάσεις στις περιπτώσεις της Ολυμπιακής, της ΔΕΗ, της αξιοποίησης άλλων υποδομών, και τις πολύ σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνική και αναπτυξιακή πολιτική.
- Νέες τεχνολογίες απαιτούν από το Κράτος νέες επενδύσεις, που σημαίνουν δέσμευση πολύ σημαντικών ποσών. Στο παρελθόν, η επανάσταση στο πεδίο των μεταφορών, της ενέργειας ή των τηλεπικοινωνιών μεταφορών απαίτησε πολύ σημαντικές επενδύσεις, που άλλαξαν το πρότυπο της ανάπτυξης. Το Κράτος δεν διαθέτει τους πόρους αυτούς και η υλοποίηση των επενδύσεων αυτών είτε θα γίνει σε συνεργασία με ιδιωτικούς φορείς, είτε αποκλειστικά από τους δεύτερους, είτε δεν θα γίνει καθόλου. Τέτοιες αλλαγές αντιμετωπίζουν σοβαρές αντιδράσεις, είτε για λόγους ιδεολογίας, είτε, συνήθως, για λόγους συμφερόντων. Επίσης, πρόσθετες επενδύσεις στη λογική της αντιμετώπισης των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής, σημαίνει μείωση της κατανάλωσης, άρα και του βιοτικού επιπέδου σήμερα, όχι σε όφελος του βιοτικού επιπέδου αύριο με τη συνήθη αναπτυξιακή έννοια, αλλά για την αποτροπή αρνητικών καταστάσεων στο μέλλον.
- Το τρίτο σημείο αφορά τη σχέση μεταξύ κλιματικής αλλαγής, γήρανσης και εκπαιδευτικού συστήματος. Η ανάπτυξη και η ιεραρχική κατάταξη των κοινωνιών σήμερα, και ακόμα περισσότερο αύριο, κρίνονται στο πεδίο μιας ανταγωνιστικότητας που στηρίζεται στη Γνώση. Όποιος μετέχει στο παίγνιο αυτό κερδίζει, όποιος δεν μετέχει, χάνει. Και κερδίζω ή χάνω, συνδέεται με φαινόμενα όπως το βιοτικό επίπεδο, η φτώχεια, οι κοινωνικές παροχές ή η μιζέρια, η εθνική δύναμη ή αδυναμία. Σε ένα κόσμο όπου η ανάπτυξη στηρίζεται στη συνεχώς νέα γνώση (knowledge-driven economic growth), ο

ανταγωνισμός δεν είναι πια στο μπαμπάκι, στα ρούχα ή στον τουρισμό. Είναι στο ποιός, πόσο και σε ποιούς τομείς καταφέρνει να μετατοπίσει τα σύνορα της γνώσης, τα οποία μεταβάλλονται συνεχώς μαζί με τους παίκτες της διαδικασίας αυτής και στο ποιος καταφέρνει να κινηθεί γρηγορότερα και αποτελεσματικότερα στα νέα σύνορα της γνώσης, που έχουν προκύψει από άλλους. Είναι και στο αν η ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού κάνει εφικτή τη συνεχή ανανέωση και εξάπλωση της Γνώσης, τη δημιουργική αξιοποίησή της και τη γρήγορη προσαρμογή σε νέες κατευθύνσεις. Συνεπώς, το τί γνώσεις θα μεταφέρει το εκπαιδευτικό μας σύστημα στους νέους ή και στις μεγαλύτερες ηλικίες θα έχει πολλαπλά καθοριστικό χαρακτήρα για μια σειρά ζητήματα, όπως την κατανόηση των προβλημάτων και των απειλών που θα προκύπτουν, τις στρατηγικές προσαρμογής και τις εφικτές λύσεις, όπως και την αλληλεξάρτηση μεταξύ φυσικών εξελίξεων και κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διαστάσεων.

Η ανάγκη προσαρμογής της γνωσιολογικής βάσης δεν αφορά μόνο τις επιχειρήσεις ή το ανθρώπινο δυναμικό. Αφορά εξίσου το Κράτος και το σύστημα Διακυβέρνησης, όπως και τους σχετικούς θεσμούς, οι οποίοι υποστηρίζουν τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, το σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών.

4. Μαζικές μεταναστευτικές ροές

Η μαζική μετανάστευση αποτελεί μια από τις βέβαιες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Εκτιμήσεις (Δ. Οργανισμός Μετανάστευσης) κάνουν λόγο για 1 δισεκ. άτομα το 2050. Όπως ανέφερα στην αρχή, δεν θα υπεισέλθω στις εκτιμήσεις για το μέγεθος, τις χώρες και τις επιπτώσεις της μετανάστευσης αυτής στις χώρες προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής.

Το κρίσιμο ζήτημα είναι, και αυτό, ηθικής τάξης. Μέχρι τώρα σημαντικός αριθμός μεταναστών και προσφύγων κινείται προς άλλες περιοχές για να βρει καλύτερες συνθήκες δουλειάς εισοδήματος, πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Το νέο στοιχείο έγκειται, στο ότι θεμελιακές αλλαγές στον πλανήτη θα στερούν από ευρύτερα πληθυσμιακά στρώματα βασικούς όρους επιβίωσης και ανθρώπινης ύπαρξης. Πόσο μπορεί κανείς τότε να εμποδίσει με βία τις μετακινήσεις αυτές; Τι δικαιώματα θα έχει ο κόσμος αυτός σε συνθήκες βίαιων και θεμελιακών μεταβολών του περιβάλλοντός τους στο να βρουν κάπου θέση; Σε ποιο βαθμό και με ποιο δικαιολογητικό μπορούν άλλες κοινωνίες να τους καταδικάσουν σε εξόντωση, στηριζόμενες σε κανόνες και αντιλήψεις που εμπεδώθηκαν κάτω από πολύ διαφορετικές ιστορικές και πλανητικές συνθήκες; Πόσο και με ποια λογική θα ισχύουν τα σημερινά νομικά σύνορα και οι κανόνες για τους μετανάστες; Πόση αποσταθεροποίηση θα προκληθεί, ιδιαίτερα, αλλά όχι μόνο, σε χώρες με ασταθή πολιτικά συστήματα και πόση αυταρχικότητα θα κυριαρχήσει για τον έλεγχο των εντάσεων; Τι επιπτώσεις θα υπάρξουν για τις χώρες διέλευσης και υποδοχής; Απέραντα στρατόπεδα συγκέντρωσης; Κατάλυση των Δημοκρατιών και του Κράτους Δικαίου; Συγκρούσεις με βάση το συσχετισμό δύναμης; Αυτά είναι ερωτήματα για τα οποία ίσως δεν υπάρχουν ακόμα καν απαντήσεις. Όμως, θα κληθούμε να τα απαντήσουμε, ίσως όχι εμείς προσωπικά, όμως συλλογικά κάθε κοινωνία.

5. Ρόλος και περιορισμοί της Διακυβέρνησης στην Ελλάδα

Η Ελλάδα αποτελεί τμήμα της Ανατολικής Μεσογείου, οι χώρες της οποίας εμφανίζουν σοβαρές διαφορές μεταξύ τους. Η Ελλάδα αποτελεί την πιο ανεπτυγμένη οικονομικά χώρα στην περιοχή. Παρά τις διαφορές, οι χώρες της Ανατολικής Μεσογείου εμφανίζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά:

- Τη γεωγραφική θέση, που σημαίνει υψηλότερες θερμοκρασίες από αλλού και μεγαλύτερους κινδύνους ανόδου της στάθμης της θάλασσας,
- Το γεγονός, ότι περισσότερες χώρες στην περιοχή βρίσκονται σε ένοπλες συγκρούσεις ή έντονες αντιπαραθέσεις με άλλες, στις οποίες εμπλέκονται και ισχυρά συμφέροντα μεγάλων δυνάμεων,
- Το μεσαίο ή χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των τεχνολογικών ικανοτήτων τους, με ορισμένες εξαιρέσεις,
- Το γεγονός, ότι ορισμένες από τις χώρες αυτές είναι ή προσβλέπουν να γίνουν παραγωγοί ορυκτών καυσίμων.

Η χώρα μας βρίσκεται σε ένα γεωπολιτικά ασταθές σημείο, με πολλές μακροπρόθεσμες αβεβαιότητες. Η πολιτική διαχείριση των εξελίξεων στις οποίες αναφέρθηκα και πολλών άλλων, στις οποίες δεν αναφέρθηκα, προϋποθέτει παρεμβάσεις, που βρίσκονται πολύ πιο πέρα από το συμβατικό, αναποτελεσματικό και απαξιωμένο πλαίσιο στο οποίο κινούνται οι κρατικές λειτουργίες και όχι μόνο στη χώρα μας. Προϋποθέτει, επίσης, στόχους και παρεμβάσεις, που θεσμικά και πολιτικά θα είναι εφικτές, ή που με κατάλληλες θεσμικές αλλαγές, θα γίνονται εφικτές. Συχνά προκύπτει η ερώτηση, πόσο μπορεί να επηρεάσουν την κλιματική αλλαγή τα μέτρα και οι πολιτικές που θα πάρει μια μικρή χώρα, π.χ. η Ελλάδα, όσο οι μεγάλες πηγές ρύπανσης του πλανήτη εξακολουθούν να κινούνται ανεύθυνα – εννοώ χώρες όπως οι ΗΠΑ, η Ρωσία, η Κίνα, η Ινδία. Για να απαντηθεί το ερώτημα είναι σκόπιμο να διακρίνουμε αφ' ενός μεταξύ των πολιτικών που στοχεύουν να επηρεάσουν ευθέως τις εκπομπές καυσαερίων και την κλιματική αλλαγή, και αφ' ετέρου των πολιτικών που αποβλέπουν στο να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής (στην παραγωγή τροφίμων, την υγεία, την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, την ξηρασία, τις ελλείψεις νερού, τις πυρκαγιές).

Χώρες όπως η δική μας, έχουν μεν πολύ περιορισμένη συμβολή στην επιδείνωση του προβλήματος της κλιματικής αλλαγής, όμως η αθροιστική επίδραση 50 ή 80 χωρών όπως η Ελλάδα, έχει πολύ σημαντικό βάρος. Επίσης, η αντιμετώπιση των επιπτώσεων της στη χώρα εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις ικανότητές της να αναπτύξει έγκαιρα και αποτελεσματικά τις κατάλληλες πολιτικές. Για παράδειγμα, να αναπτύξει πολιτικές για την έγκαιρη πρόληψη, πρόγνωση και ίαση νέων ασθενειών, τη δημιουργία νέου τύπου υποδομών για τη γεωργία, για την ύδρευση, για τεχνολογίες που θα είναι χρήσιμες σε ειδικότερα πεδία, για την έγκαιρη μετατόπιση της οικονομίας σε μορφές ενέργειας που δεν θα υπόκεινται στην υψηλή επιβάρυνση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και, συνεπώς, δεν θα μειώνουν το εισόδημα των καταναλωτών, όπως ήδη γίνεται σήμερα, ούτε θα επιβαρύνουν την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και την οικονομική της μεγέθυνση.

Ο έγκαιρος και αποτελεσματικός σχεδιασμός κατάλληλων πολιτικών αποτελεί, συνεπώς, κρίσιμο παράγοντα για τη σχέση μας με τις επιπτώσεις της κλιματικής

αλλαγής. Όσο μεγαλύτερη καθυστέρηση υπάρχει, τόσο πιο βαρύ γίνεται το κόστος και πιο δύσκολη η αντιμετώπιση. Επιπλέον, η εντύπωση, ότι έστω και με καθυστέρηση και με μεγαλύτερο κόστος θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε ένα τέτοιο πρόβλημα, είναι λάθος. Υπάρχει ένα σημείο, από το οποίο και μετά οι συνθήκες μετατρέπονται σε μη αναστρέψιμες, σε μακροχρόνια βάση. Τότε, οι κοινωνίες ανακαλύπτουν με έκπληξη ή θυμό ότι μένουν με το κόστος και τα αδιέξοδα, για τα οποία αδιαφόρησαν στο παρελθόν. Ένα θετικό παράδειγμα: Προ δεκαετίας είχα βρεθεί στο Αμβούργο, σε μια μεγάλη περιοχή ανάπτυξης κοντά στο λιμάνι. Ήδη τότε εφαρμόζονταν ειδικές προδιαγραφές στις κατασκευές, που θα αντιμετώπιζαν φαινόμενα, που αναμενόταν να προκύψουν τριάντα ή και παραπάνω χρόνια αργότερα. Και δεν είναι το μόνο παράδειγμα.

Όπως προανέφερα, η αντιμετώπιση πολλών από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής απαιτεί σοβαρά επενδυτικά κεφάλαια. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις, παλαιότερες επενδύσεις θα απαξιωθούν γρηγορότερα απ' ό,τι είχε σχεδιαστεί, με σοβαρό επιχειρηματικό ή κοινωνικό κόστος. Πόσο έτοιμοι είμαστε ως χώρα να αντιμετωπίσουμε τις νέες αυτές προκλήσεις; Θα λέμε και τότε, ότι δεν μας συμπαθούν τα ξένα κεφάλαια και γι' αυτό αδυνατούμε να βελτιώσουμε τη τις επενδύσεις μας; Σήμερα, οι επενδύσεις, ιδιωτικές και δημόσιες, βρίσκονται 60% χαμηλότερα απ' ό,τι στην έναρξη της κρίσης και το Δημόσιο μειώνει συνεχώς τις επενδύσεις του. Βέβαια, αυτό μπορεί να αλλάξει στην πορεία και να υπάρχει άλλη εικόνα 10 ή 15 χρόνια αργότερα. Όμως η σημερινή λειτουργία του Δημοσίου και της οικονομίας μας δεν δημιουργεί ανέμους αισιοδοξίας για το μέλλον. Στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, κανένα από τα μεγάλα έργα δεν χρηματοδοτήθηκε από εθνική αποταμίευση. Όλα χρηματοδοτήθηκαν από επενδυτικούς πόρους των Διαρθρωτικών Ταμείων της Ε.Ε. ή ξένα δάνεια. Από τις δύο αυτές πηγές, με τα σημερινά δεδομένα, οι μεν ευρωπαϊκοί πόροι μπορούμε να ελπίζουμε, όχι όμως και να είμαστε σίγουροι, ότι θα εξακολουθήσουν να εισρέουν, αλλά σε μικρότερο βαθμό, τα δε εξωτερικά δάνεια θα επηρεάζονται από το βάρος της δυσμενούς σχέσης δάνεια/ΑΕΠ της χώρας και τη χαμηλή διεθνή εμπιστοσύνη στις εθνικές επιλογές και πρακτικές μας. Πώς θα χρηματοδοτηθούν τόσο μεγάλα επενδυτικά σχέδια στο προσεχές μέλλον;

6. Κλιματική αλλαγή και η πολιτική πρόκληση

Οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής αναμένεται να προκαλέσουν ευρύτερες αποσταθεροποιήσεις στις χώρες που θα πληγούν περισσότερο, αλλά και, δευτερογενώς, σε πολλές άλλες. Θα αποσταθεροποιήσει και αξιακά συστήματα, αντιλήψεις, συμπεριφορές.

Η παγκόσμια διάσταση και η ταυτόχρονη έκθεση πολλών χωρών σε πολλαπλούς κινδύνους ως αποτέλεσμα της κλιματικής αλλαγής επιτρέπει τη διαπίστωση, ότι το πρόβλημα αυτό είναι ήδη και θα αποτελεί για μεγάλο διάστημα, το μεγαλύτερο παίγνιο δύναμης (power game) μεταξύ ισχυρών και αδύναμων κοινωνιών, αλλά και μεταξύ ισχυρών και αδύναμων κοινωνικών τμημάτων στο εσωτερικό των χωρών.

Στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε χώρα, θα προκύψουν αναρίθμητες μικρότερες ή μεγαλύτερες επιπτώσεις σε πολλούς τομείς. Η συνολική ισορροπία που θα διαμορφώνεται, δεν θα είναι προβλέψιμη. Πόσο έτοιμοι είμαστε στο να

ακολουθήσουμε τις τάσεις αυτές και να δώσουμε τα εφόδια στη νεολαία μας για το πώς πρέπει να βλέπει τον κόσμο, τα προβλήματα, τους κινδύνους, τις επιλογές που θα οδηγούν στην όχθη των κερδισμένων; Πόσο έτοιμη είναι μια κοινωνία που βλέπει ψεκασμούς, οράματα αποκάλυψης, μηχανορραφίες, περιφρονεί τη Γνώση την ίδια, περιφρονεί τα παθήματα και την ιστορία της και αρνείται να σκέφτεται κριτικά.

Η πρόσφατη κρίση μας δίδαξε, ότι οι οικονομικές ισορροπίες που κατέρρευσαν, υπονόμισαν σοβαρές κοινωνικές ισορροπίες, οι οποίες, στη συνέχεια, αποσταθεροποίησαν το πολιτικό σύστημα, ακόμα και τη διεθνή θέση χωρών σε κρίση. Θα ήταν αξιοπερίεργο αν σοβαρές κρίσεις που θα προκληθούν από την κλιματική αλλαγή, θα συντελεστούν χωρίς να προκαλέσουν πρωτόγνωρες πολιτικές εντάσεις, συγκρούσεις και ανατροπές σε πολλές χώρες. Ο κίνδυνος αυτός όχι μόνο δεν είναι υποθετικός, αλλά είναι σχεδόν πραγματικότητα. Σε μια τέτοια περίπτωση, στη θέση των πολιτικών προσαρμογής και περιορισμού των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής θα ζήσουμε ένα σενάριο, στο οποίο η ιστορία της Διακυβέρνησης της πολιτικής αλλαγής θα είναι μια ιστορία του κυνισμού. Εμείς, έχουμε το προνόμιο να είμαστε μέλη της Ε.Ε., η οποία μέχρι τώρα έχει ηγηθεί των προσπαθειών για ένα βιώσιμο κόσμο. Την ευκαιρία αυτή δεν την έχουμε αξιοποιήσει. Έξοδος από την κρίση δεν είναι μόνο τα στατιστικά μεγέθη. Είναι και η καλλιέργεια μιας συλλογικής κουλτούρας που θα μας οδηγεί σε επιλογές για τις οποίες δεν θα είμαστε υπόλογοι στην ιστορία και στους απογόνους μας.

Θα κλείσω αυτή την ομιλία με ένα προβληματισμό, φαινομενικά διαφορετικής τάξης, που όμως σχετίζεται άμεσα με τα όσα ανέπτυξα. Οι κίνδυνοι από την κλιματική αλλαγή, πέρα από τις φυσικές επιδράσεις, σχετίζονται με τη δυνατότητα και τους όρους απασχόλησης, τις αμοιβές, την κάλυψη σε θέματα υγείας και συνταξιοδότησης, την προοπτική μιας εξελικτικής βελτίωσης της θέσης των νέων, την προοπτική προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Η απουσία μιας αποτελεσματικής αντίληψης στο τι σημαίνει Διακυβέρνηση στις συνθήκες που αναδεικνύονται και η παγίδευση της οικονομίας σε συνθήκες περιορισμένης ανάπτυξης ή στασιμότητας, θα κάνει όλο και δυσκολότερη την αντιμετώπιση των κινδύνων αυτών, αυξάνοντας τις αβεβαιότητες και τις ανισότητες.

Η ταχύτητα των τεχνολογικών και άλλων μεγάλων αλλαγών δημιουργεί κερδισμένους και χαμένους στην κοινωνία –όπως πάντα στην ιστορία. Όταν οι ανακατατάξεις αυτές, οι νέες μορφές ανισότητας και οι αλλαγές στις συνθήκες μας ξεπερνούν ένα κρίσιμο όριο, οδηγούν σε πολιτικές αντιδράσεις, που είτε μετατρέπονται σε ισχυρά εμπόδια για τη μετεξέλιξη μιας κοινωνίας, είτε ωθούν προς αυταρχικές μορφές Διακυβέρνησης. Για πιο αδύναμες κοινωνίες, που, όπως η δική μας, απέτυχαν να διατηρήσουν τη θέση τους ακόμα και στην προηγούμενη 'τάξη πραγμάτων', το πρόβλημα είναι εξαιρετικά κρίσιμο.

Στη διάρκεια της κρίσης, διαπιστώνουμε στο εσωτερικό της κοινωνίας μας χασματικές διαφορές στις αντιλήψεις, τη γνώση, τη μόρφωση, την ενημέρωση για τον σύγχρονο κόσμο, το γεωπολιτικό πλαίσιο της χώρας, τους τρόπους αντιμετώπισης νέων ή παλαιών προβλημάτων, τις προσδοκίες που μπορούμε

βάσιμα να έχουμε, την υπέρβαση της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής οπισθοδρόμησης.

Σε τελευταία ανάλυση, η εξέλιξη μιας κοινωνίας δεν αφορά μόνο την οικονομική διάσταση, αλλά και ένα ολόκληρο σύστημα αξιών, προσωπικών και συλλογικών, το πολίτευμα, άλλες κοινωνικές παραμέτρους, που μαζί με τα χαρακτηριστικά του παραγωγικού και πολιτικού συστήματος καθορίζουν ένα πολύπλοκο χάσμα μεταξύ επιτυχημένων και αποτυχημένων κοινωνιών. Για τη μείωση του χάσματος αυτού κρίσιμο στοιχείο είναι η ανάδειξη συλλογικών στόχων και η συνεχής επανεξέταση λανθασμένων επιλογών.

Τελικώς, η κρίση αυτή έχει δημιουργήσει βαθύτερες επιρροές και στις ικανότητες της κοινωνίας μας να αντιληφθεί, να επιλέξει, να δράσει. Παρόμοια φαινόμενα έχουν κάνει την εμφάνισή τους και σε άλλες χώρες, περιορίζοντας τη μοναξιά μας. Ωστόσο, η εμμονή στη συντήρηση ξεπερασμένων πρακτικών έχει καταστήσει την Ελλάδα εμβληματικό διεθνές αρνητικό παράδειγμα, ενώ η μηδενική προσπάθεια εξοικείωσης με τις νέες μεγάλες αλλαγές που διαγράφονται, σημαίνει ότι και η προετοιμασία της κοινωνίας μας για την αντιμετώπισή τους είναι, και αυτή, περίπου μηδενική. Αδυναμία να κατανοήσουμε την ευρύτερη σημασία και τις προεκτάσεις των προβλημάτων αυτών, σημαίνει ότι η πολυπλοκότητα των προβλημάτων επιδεινώνεται, οι βαθμοί ελευθερίας βαθμιαία συρρικνώνονται και τότε οι αρνητικές επιπτώσεις γίνονται μεγαλύτερες.